

og opinionskontrol, herunder propaganda, altså en parallel til den måde, på hvilken man også kan udnytte aviser. Hvis man behandler de audiovisuelle optagelser i forhold til opinionsdannelseproblemer, så er det ikke de ubrudte enkeltoptagelser, der er de centrale kilder, men f. eks. ugerevyerne som helheder. Selv den mest tendentiøse og forfalskede ugerevu er 'primær' i forhold til sådanne problemstillinger, thi nu interesserer historikeren sig ikke for begivenhederne, men den opfattelse af begivenhederne og den informationsmængde, som forskellige grupper har kommunikeret til andre i en given historisk situation. Jeg kan derfor ikke følge Skyum-Nielsen, når han helt generelt karakteriserer den sammenklippede helhed på følgende måde: »En sådan sekundær kilde har først og fremmest interesse for historikeren ved sin *bearbejdværdi*« (s. 14), thi ved en sådan analyse er erkendelsens objekt ikke de optagne begivenheder, men det er selve bearbejdelsen, der interesserer historikeren, og ud fra denne problemstilling kan kilden ikke karakteriseres som sekundær. Betraget som massekommunikation kan skuespiloptagelser også være relevante. Dette gælder ikke kun kultur- og kunsthistoriske problemstillinger, men også politiske. Hvis man interesserer sig for audiovisuelle optagelser som massekommunikation, så betyder dette metodisk, at man ikke længere kan nøjes med en kildekritisk metode, men er tvunget til at anvende samfundsvidenskabelige metoder og teorier, herunder den systematiske indholdsanalyse.³⁴ Noget sådant er selvfølgelig en stor udfordring for mange historikere, da de normalt ikke får uddannelse i sådanne teorier og metoder. Dog er det efter min mening bedre at lære de metoder, der på videnskabelig vis kan løse de problemstillinger, der anses for at være væsentlige i den historiske forskning, end udelukkende at tilpasse ens problemstillinger til den metode, historikere traditionelt lærer. Dette betyder selvfølgelig ikke, at den kildekritiske analyse er uden blivende værdi, men det betyder, at den egentlige metodiske udfordring ved audiovisuelt materiale fremkommer, når historikere vil udnytte det som kilde til massekommunikationen i fortiden.

Bernard Eric Jensen

Festskrift til Povl Bagge på halvfjerdsårsdagen 30. november 1972. Fra en kreds af elever. Den danske historiske Forening. København 1972. 400 s. 95 kr.

En af professor Povl Bagges studerende fra 1950'erne skriver i et kort forord: »Studentens møde med Bagge var tankevækkende«, og gent-

³⁴ Jf. G. Albrecht, *Sozialwissenschaftliche Ziele und Methoden der systematischen Inhaltsanalyse von Filmen*, og W. B. Lerg, *Über die Aussageanalyse audiovisueller Zeugnisse*, begge i G. Moltmann & K. F. Reimers, (Hrsg.), *Zeitgeschichte im Film- und Tondokument*, 1970.

ger det til afslutning med tilføjelsen: »I en hel del tilfælde blev det bestemmende for deres studiers retning«. Dette kan forhåbentlig siges om mange universitetslærere, men ganske udmærket er den mellemliggende snart spørgende, snart konstaterende illustration af studenternes ikke helt selvfølgelige kontakt med Povl Bagge. I længden måtte »det faglige og menneskelige engagement« i hans mundtlige og skriftlige fremstilling virke fængslende og inciterende. Om dette engagement vidner ikke mindst Bagges egne større eller mindre afhandlinger, der indgår i Niels Finn Christiansens fyldige oversigt (s. 385–400).

I festskriftet møder vi 17 af Povl Bagges tidligere elever. Enkelte behandler emner fra områder udenfor de perioder, hvis historie Bagge og hans nærmeste medarbejdere har gennemgået. Men læser man *Torben Damsholts* store afhandling (s. 1–32) om »De gode kejsere og den oplyste enevælde«, står det straks klart, at det er 1700-tallets danske filosofiske historikere, hvis opfattelse af Roms historie vi her møder: refereret, ofte citeret og omhyggeligt vurderet. Ludvig Holberg anså den regeringsform for bedst og den stat for lykkeligst, hvor »en retsindig og dydig øvrighed« mere virkede ved sit eksempel end gennem lovgivningen. For Holberg var politisk frihed ikke i sig selv en fordel; det var derimod – som Damsholt udtrykker det – »lighed uden standsprivilegier og national samdrægtighed om et fælles mål« (romernes »entusiasme«). Marcus Aurelius' liv og gerning opfattede Holberg som »et Modele for alle Regentere at efterfølge«, et forbillede for den oplyste monark. Holbergs oversættelse af »Herodiani Historie« var tilegnet Frederik V kort efter tronbestigelsen 1746, og i anledning af salvingsfesten 1747 udsendte Fr. Chr. Eilschow en Seneca-oversættelse, hvor fortalen indeholder en filosofisk vejledning m. h. t. en regents pligter. Også J. S. Sneedorff fremhævede det romerske forbillede fra de gode kejseres tid (hans »Jubel-Tale« ved enevoldsregeringens 100-årsjubilæum 1760), og som Sorø-professor udgav Ove Guldberg i 1764 »Plinii Lovtale til Trajanum« med en lang fortale. Hans vurdering af det ideale romerske kejserdømme synes påvirket af Sneedorff: rigtige monarkier burde supplere sig med rådgivende organer (konseil og kollegier). Den flittige klassiker-oversætter Jacob Baden afholdt sig fra politisk vejledende kommentarer, men blev i 1799 af P. A. Heiberg barskt belært om, at Tacitus' værk (af Baden oversat i 3 dele) mere end nogen anden bog var egnet til at vække afsky for monarkisk regering. Baden ville i sit forsvar hævde, at uindskrænket monarki i gode regenters hånd var det frieste og mest demokratiske styre, idet der fuldt ud blev taget hensyn til den borgerlige frihed, især ytringsfrihed. I 1790erne lød dog nye toner. Filologen Jens Bloch fastslog, at de få gode fyrster, der brugte deres enevældige magt »som værdige Folke-Fædre«, ikke evnede at helbrede det syge romerske statslegeme; Bloch afmaledede samfundstilstan-

dene med grelle farver. Skæbnesvangre begivenheder i Grækenlands og Roms ældre historie måtte i revolutions- og Napoleonstiden påvirke vurderingerne, og Ove Guldberg gav som gammel indirekte udtryk for en ny holdning, når han i en fortale til sin søn Peder Høegh Guldbergs oversættelse af »Appiani Historie om Roms Borgerkrige« fandt det nærliggende at sammenligne »vore slebne og opklarte, skuffede og skuffende Tider« med en fjern fortid, der kunne karakteriseres med de samme ord.

Det er fristende fra Damsholt at gå over til en anden velskreven og tankevækkende afhandling, *Johny Leisners »Zeitgeist. Nogle idéhistoriske betragtninger«* (s. 203–214). Begge afhandlinger illustrerer, hvorledes forskellige tidsaldres »ånd« bliver bestemmende for opfattelsen af historiske skikkelsers indsats, hvad enten det drejer sig om fyrster eller – som hos Leisner – om digtere og filosoffer. I hvilken grad stilles man i visse forfatterskaber overfor idé- og tankemæssige gennembrud, og i hvilken udstrækning møder man kun en tidstypisk forestillingsverden? spørger Leisner. Den hollandske historiker Deric Regin forsøgte 1965 i »Freedom and Dignity« en idéhistorisk analyse af Schillers forudsætninger, navnlig hans læsning. Leisner bliver ikke stående ved denne »tankearkæologiske metode«, men påpeger, at der også er tale om »en næsten automatisk virkende tilbagesmitning« fra kendskab til yngre og større filosoffer som Hegel og Marx, mens Schillers eget tankeunivers ikke opfattes i dets helhed; i virkeligheden mistede S. troen på, at samtiden repræsenterede fremskridtet. Traditionelt betragtes »sammenhængen mellem den enkelte og hele den samtidige og eftertidige tænke-måde og forestillingsverden« (Zeitgeist-problematikken) som idéhistorikerens egentlige virkefelt. Hvor sammensat denne problematik er, illustreres udmærket ved forholdet mellem Rousseau og den franske revolution. Hans »Contrat Social« (1762) blev først for alvor læst i 1791 og dens tendens da opfattet, som den efter læsernes indstilling burde være. Rousseaus betydning må forklares ud fra den revolutionære ideologi. Fremskridtstroen blev gjort forenelig med R.s tanker; man overså hans kulturpessimisme til fordel for hans stærke betoning af menneskelig lighed og opfattede ham som tilhænger af et totalt demokrati. »Idéhistorikeren . . . må konstatere, at en undersøgelse af Rousseaus politiske system ud fra dets egne forudsætninger ikke siger meget relevant om dets betydning for revolutionen og dens forløb«. Ud fra *Zeitgeistperspektivet* finder man derimod »nøglen til Rousseau«, navnlig i tolkningen af de ideologiske holdninger hos de politiske beslutningstagere og hos masserne. Men R.s indflydelse rakte videre. Hans person blev ikke blot et bindeled mellem »rationalismens politiske arv og den irrationelle, emotionelt opladede revolutionsstemning«, også i det politiske højre har han efter revolutionen haft tilhængere. Eksempler som Schiller og Rousseau viser »nødvendig-

heden af at fortolke artikulerede ideologiske strukturer ud fra et tidsåndsperspektiv«, konkluderer Leisner.

I *Kai Hørby's* afhandling »Skibbykrønikens politiske tendens« (s. 109–128) møder man noget hermed beslægtet: påvisningen af, at krønikens forfatter har skrevet under indflydelse af den store humanist Erasmus af Rotterdam, hvis »*Institutio principis christianici*« Helgesen oversatte, sandsynligvis før 1522, idet fortalen er dateret 22. januar d. å. og indeholder et skjult Erasmus-citat. En række enkeltheder i Skibbykrønikens karakteristik af kongerne Christian I, Hans, Christian II og Frederik I viser åndeligt slægtskab med Erasmus-skriftet, der var dediceret til den senere kejser Karl V som en vejledning for dennes lærere. Helgesens oversættelse blev først trykt i 1534 og da med en ændret fortale dateret 9. august og stilet til det danske rigsråd på foranledning af roskildebispen Joachim Rønnow (der her omtales væsentlig anderledes end i Skibbykrøniken med den hårde angreb og domme). Fortalen var skrevet i tiden efter Frederik I.s død april 1533, under Grevens Fejde, hvor situationen omkring kongevalget var uafklaret. Helgesen siger udtrykkeligt, at Danmark er et frit kære-rige (valgrige), og bruger her ord, som anvendes i flere håndfæstninger og f. eks. også i propositionen til herredagen i 1533. Mens Christian I og stort set også Hans skildres som gode fyrster, står Skibbykrøniken i vurderingen af Christian II oprørerne nær, men også opfattelsen af Frederik I.s »fordærvelige« regeringsførelse med tilsidesættelse af ubestikkelige rigsråder synes i god overensstemmelse med Erasmus' skelnen mellem konger og tyranner (»et samlebegreb for al fordærvelig regering«). At Erasmus' begreber om den ideale fyrste indgik i den forestillingsverden, Skibbykrønikens forfatter levede i, har Hørby klart og detaljeret påvist, men han sandsynliggør samtidig med en vis forsigtighed, at Povl Helgesen også kunne indrette sit politiske syn efter opfattelser, der næredes i rigsrådet, og som *han* muligvis kunne støtte og styrke.

Jens Engberg har valgt et blandt danske historikere omstridt problem, »Kongebrevet hos Slange af 26. september 1660« (s. 33–48). Afhandlingens indhold er lykkeligvis langt bedre dansk end titlen, og man må vist give Engberg ret i hans slutbetragtning: at »historiens store stridsspørgsmål« ofte er af ringe interesse. Her drejer det sig reelt om, hvorvidt Frederik III tog aktiv del i statsomvæltningen nogle dage før eller senere. Men naturligvis vil historikere gerne se endeligt fastslået, hvorvidt kongens brev til biskop Hans Svane og borgmester Hans Nansen er ægte, eller Niels Pedersen Slange selv har konstrueret det. Det 19. århundredes historikere regnede med dets ægthed, men den norsk-amerikanske historiker John O. Evjen argumenterede i 1903 stærkt herimod, og selv om C. O. Bøggild-Andersen i sin disputats 1936 afviste Evjens påstande om formelle mangler, var han dog enig med denne i, at brevet utvivlsomt

var uægte. I 1960 gjorde Bøggild-Andersen rede for en metode til sprogstatistisk og ordhistorisk undersøgelse af brevet, som Engberg på flere punkter angriber, ligesom han navnlig ikke gan godtage B.-A.s formodede hovedmotiv til Slanges dokumentforfalskning: at S. i 1720'erne skulle ønske at opnå fordele ved at minde Frederik IV om, hvad det enevældige kongedømme skyldte hans far og ham selv. Tværtimod løb Slange en vis risiko, hævder Engberg, ved at afvige fra den hidtil officielt fastholdte opfattelse: at arveregeringen var givet Frederik III »utvunget og uden nogen Hans kongelige Majestæts tilskyndelse«, for i stedet at fremhæve kongens uforsagte mod, standhaftighed og klogskab, altså hans aktive medvirken ved regeringsforandringen. Men kildematerialet er så begrænset, at der »i det uendelige [kunne] opstilles stadig vildere spekulationer om kongebrevet« (s. 48).

Afstanden er stor fra en ældre tids ukritiske historieskrivere til 1800- og 1900-tallets samvittighedsfulde forskere. En af disse møder vi i *Hans Kargaard Thomsens* »En karakteristik af historikeren Edvard Holm« (s. 331–348). Man kan undres over, at den, der har skrevet det mest bindstærke værk til belysning af en længere periode i Danmark (og Norges) historie, endnu ikke har fået en tilfredsstillende biografi. En del af forklaringen finder man (indirekte) i denne karakteristik. Med rette fremhæves Holms »nationale engagement«, hans anklage mod enevoldskonger og statsmænd for udansk væsen og holdning, hans uvilje mod et antiskandinavisk historiesyn (specielt i vore nordiske nabolande) og fremfor alt hans redelige kildeforskning, der i reglen udelukkede ensidig vurdering af personer og begivenheder. Edv. Holms alsidige skildring af dobbeltmonarkiets historie 1660–1814 (ikke helt fuldført) kan med velvilje karakteriseres som »en fascinerende blanding af gammelt og nyt«. Men det imponerende opbud af viden blev ikke suppleret med fast optrukne hovedlinier, hans synspunkter virker netop mindre »fascinerende«, end de kunne fortjene. Således har Holm ret upåagtet omtalt bondebeskyttelsen som et væsentligt led i landboreformpolitikken, længe før Hans Jensen i »Dansk Jordpolitik I« (1936) stærkt fremhævede dette element, iøvrigt uden indsigtfuld erkendelse af lovbeskyttelsens begrænsede resultater. Holms bog om de store landboreformer blev vel hans mest populære værk, skønt det her og der viser svigtende sans for præcis karakteristik: Chr. Colbjørnsens polemiske styrke forherliges, uden at det demagogiske islæt i hans indlæg fordømmes, og C. D. Reventlows taktiske udspil overfor baron Lehn synes Holm end ikke at have opfattet. Dette kun som eksempler. Kargaard Thomsen vedgår ærligt, at en mere indgående Edv. Holm-karakteristik bl. a. måtte søge at belyse hans forskning på baggrund af samtidig uden- og indenlandsk historieforskning. Nuvel, det ville sprænge en festskrift-afhandlings rammer. Derimod må det beklages, at Holms indsats som universitetslærer kun antydes, ikke vurderes.

Modsatningerne mødes. Edv. Holm var en »nationalliberal«, men politisk passiv forsker, Johan Ottosen en radikal natur, men tillige en nationalt aktiv folkeoplyser, politiker og historieskriver. I titlen »Johan Ottosen – skolemand og politiker« (s. 275–299) har *Vagn Skovgaard-Petersen* ikke historikeren med, men det glæder den, der som 10-årig næsten slutte trebindsværket »Vor Historie« (Frem-udgaven 1899–1904), at se denne fyldige Nordens historie omtalt som J. O.s hovedværk. Afhandlingens udgangspunkt er skolereformen af 1903 (loven om højere almenkoler m. m.). Ottosen var en af hovedmændene ved dens tilblivelse, en rigt udrustet personlighed, der gennem det meste af sin korte levetid (1859–1904) var stærkt engageret i sin tids demokratiske, nationale og pædagogiske spørgsmål. J. O. var af bondeslægt og søn af en landsbylærer, selv en akademiker med folkeligt udsyn – naturlige forudsætninger for hans omfattende virke, der så overbevisende vidner om, at systemskiftet 1901 afgjort også havde sin *kulturelle* berettigelse. Som aktiv indenfor Studentersamfundet blev Ottosen medstifter af dets sønderjyske samfund (»4 S«), der samarbejdede med førende sønderjyske personligheder. 1890 skrev han »Det haver så nyligen regnet«, og 1898 karakteriserede han sin indstilling som »fra først af stærkt national, derud fra demokratisk«. Også »Nordens enhedssag« gik han tidligt ind for og formulerede 1899 sit grundsyn: »Vil vi til Norden, må vi gå til venstre. Vejen til højre fører til Preussen«. Skovgaard-Petersens meget interessante fremstilling viser dog J. O. som »først og fremmest skolemand« (citater fra brev til Kr. Erslev maj 1898), en folkeoplyser, der ikke blot skrev »Vor Historie« og en række lærebøger, men også gennem sin historieundervisning brød nye baner: mere samfunds- og nyere tids-skildring, med frugtbar anvendelse af lærestof, som kom eleverne menneskeligt ved. Som skolepolitiker ville J. O. give »vor tids liv og vor tids viden« fortrinsret også i den højere skole; reformens mål skulle være en »samfundsskole« til styrkelse af det sociale og nationale sammenhold. Skovgaard-Petersen konstaterer, at set i et større perspektiv fandt Venstre her et længe savnet lødigt alternativ til den »sorte skole«, takket være hvad Ottosen i folketinget havde kaldt et helt nyt, revolutionerende syn på den højere skole.

Når *Inga Floto* kalder sin afhandling »Historie – bekendelse – politik. Gerhard Ritters forfatterskab« (s. 49–70) er hermed allerede sagt, at hun ikke blot vil beskæftige sig med en fremragende tysk historiker, men med »et dybt engageret menneske«. Ritter var stillet overfor store problemer: Tysklands omskiftelige nyere historie, historikerens rolle i det moderne samfund, historien set i forhold til andre videnskaber. For Ritter var det at være tysker (med rod i Wilhelm II.s tid) og lutheraner næsten eet og det samme og bestemmende for hele hans politiske syn: »... das Ideal der Staatsmannschaft, das mir vorschwebt, ist ein zwar kampfbereiter, aber von der sittlichen Vernunft gelenkter Machtgebrauch«, hvilket han

nærmere definerer. Ritter følte sig forpligtet til at deltage i tidens politiske debat, gik i Hitlertiden ind i tysk modstandsbevægelse og sad fængslet i vinteren 1944–45. Efter krigen manede han på særpræget vis til »Neubesinnung«. Allerede i 1920'erne havde R. rejst spørgsmålet: om en sammenhængende tysk nation var mulig uden monarkiet, og 1940 udgav han »Machtstaat und Utopi«, et tema, der – skriver Floto – »i bogstaveligste forstand er liv og død for forfatteren«. Her søger han at forklare den særlige tyske udvikling af stats- og magtbegrebet, for ham en optakt til »et rent personligt opgør med tysk idealistisk filosofi og historieskrivning«. Et konservativt grundsyn i forening med en dyb nationalfølelse og lutherske ansvars- og pligtideal kendetegner Ritters forfatterskab. Hans hovedværk, »Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem des »Militarismus« in Deutschland« I–IV (1954–68), var med sit oprindelige sigte et våben i kampen mod Hitler. »Ritter plæderer et subjektivt-objektivt forståelsessynspunkt, en på een gang engageret og dog distanceret historieskrivning« (s. 65), og hans tankegang kan synes paradoksal. Men Inga Floto tør mene, at R. ville have mødt den tysk-angelsaksiske kritik, som ikke mindst efter hans død (1967) er rettet mod hans indsats som efterkrigshistoriker, med et for ham karakteristisk luthersk-betonet »Dennoch«.

En kort omtale af *Lorenz Rerup*: »Omkring historikernes databegreb« (s. 237–246) kan vel placeres før overgangen til en række afhandlinger om højst forskellige emner fra det 18. til ind i det 20. årh. – Rerup beskæftiger sig med historikerens problemer ved rekonstruktion af fortiden ud fra et som oftest utilstrækkeligt eller flertydigt kildemateriale. Med H. P. Clausen fastslår han: »Data må altid opfattes som historikerens beskrivelse af sine iagttagelser af kilden«, der for ham er et manifest foreliggende system af [latente] data; fra dette i relation til andre data-systemer kan historikeren isolere og begrunde de til empirisk dokumentation egnede data. Der er herhjemme siden Erslev sket en forfinelse af begrebsapparatet. Clausens ret enkle skematiske fremstilling af forskningsprocessen anføres, men det er værdifuldt, at Rerup hertil føjer *eksempler* på data. Det første angår, hvad Erslev kaldte »slutning til ydre virkelighed« (den unge A. D. Jørgensens afhandling om strandfriserens foregivne selvstændighed i middelalderen), det andet et så nytidshistorisk problem som tolkningen af storadmiral Dönitz' svar på den radiotelegrafiske meddelelse 30. april 1945, hvorefter Hitler havde indsat *ham* til sin efterfølger i stedet for Göring. Problemet kompliceres ved, at D. ikke havde kendskab til Hitlers død kort forinden og muligvis umiddelbart efter skulle møde Himmler, der vel anså sig selv for Hitlers sandsynlige efterfølger. Svenskeren Sjøstedt så derfor (1964) i Dönitz' bekræftelsestelegram et udtryk for anskuelse, der *kunne* blive D.s sidste politiske udtalelse og derfor skulle overbevise førerhovedkvarteret om, at han

ikke var nogen forræder. Efter den tyske historiker Reimer Hansens opfattelse (1966) måtte D. derimod som (endnu kun) designeret efterfølger have følt sig bundet af sin troskabsed til føreren, men havde samtidig – med den vordende statsmands diplomatiske snilde – givet sit svar en flertydig formulering. Rerup fremhæver, med støtte i filosofen Jørgen Døørs ræsonnementer, det væsentlige forhold, at de nævnte forskere var udsat for samtidsbestemte og afgjort ikke værdineutrale påvirkninger.

Sv. E. Green-Pedersens afhandling »Teologi og negerslaveri« (s. 71–87) har den orienterende og afgrænsende undertitel: »Erik Pontoppidans fortale til L. F. Römer: Tilforladelig Efterretning om Kysten Guinea, 1760«. Tidligere har Green-Pedersen (i Arkiv, bd. 3, 1969, s. 19–36) gjort rede for 1792-forordningen om Danmarks ophævelse af negerslavehandelen, der nærmest kom »som et lyn fra en klar himmel«. Pontoppidan motive-rede i sin lange fortale til sukkerraffinadør Rømers bog sit forsvar for negerslaveriet dels med, at negrenes tilstand i regelen ikke blev ringere ved overførslen til Vestindien, dels med at de dér blev »Christi Frigiorte, skønt Menniskens Tienere«. Også hos ældre forfattere var foragten for negrenes oprindelige religion fremtrædende, og slavesystemets moralske berettigelse blev næppe nok diskuteret før i tiden efter 1761, da det bl. a. skete indenfor brødremenigheden i Dansk-Vestindien. Men endnu o. 1790 kunne Hans West i en St. Croix-beretning udtale, at han havde anset slaveriet for uværdigt for kristendommen, indtil erfaringen overbeviste ham om det modsatte. – Der er meget interessant i Green-Pedersens dokumentation, men det kan overraske, at han havde ventet en (i nutidens øjne) mere human opfattelse, skønt datidens sociale menneske-vurdering dog er ham bekendt (jfr. henvisningen til Povl Bagges afhandling om emnet i Hist. Tidsskrift 11. rk., 3. bd., s. 649–91). Den, der i sin egen levetid har erfaret adskilligt m. h. t. sociale omvurderinger, er mindre forbavset over ændringer i race- og standsopfattelser siden 1700-tallet.

Den sociale menneske-vurdering i 1700-tallet er også et centralt problem i *Erik Stig Jørgensens* afhandling, »Den lærde stand i Jens Schelde-rup Sneedorffs forfatterskab« (s. 157–179). Samtidig er emnet højaktuelt, mens dette skrives (debatten i januar 1974 om vor tids akademikere som »herskende klasse«!). Da Sneedorff 1761–63 udgav *Den patriotiske Tilskuers*, faldt det ham naturligt i Spectatorstil at præsentere et diskutere-rende »selskab«, der afspejlede det traditionelle danske standsskema: adelsmand, præst, købmand og bonde. Men Stig Jørgensen påpeger, at S. utvivlsomt snarere regnede med et trestandsskema: adel, middelstand og bonde. Middelstanden opfattede han dog som delt. Hans syn på købmandsstanden var merkantilistisk præget, men han havde personlig tilknytning til en anden klasse af middelstanden, videnskabens dyrkere. »Fusionen af de næringsdrivende borgere og de lærde til en middelstand er en af de vigtigste socialhistoriske foreteelser i vor nyere historie«,

fremhæver Stig Jørgensen, idet han – også med henvisning til Povl Bagges ovennævnte afhandling – sporer begrebet middelstand tilbage til o. 1700, men »i fuldt flor« finder han det hos Sneedorff. Hos denne løber den merkantilistiske forestilling om, at kapitaldannelsen sker i handelen, sammen med oplysningstidens værdsættelse af videnskabernes betydning for økonomisk vækst og for fremskridt i almindelighed. »Tilsammen danner de et begreb om middelstanden som samfundets egentlige kraftcentrum« (s. 163). Sneedorffs syn på videnskaberne og de lærdes funktion præges af »harmonisk oplysningstankegang«. Idet S. måler videnskabens værdi efter dens samfundsmæssige nytte, må han mene, at sognepræsterne bedst forstod at formidle oplysning med hensyntagen til hver samfundsgruppes specielle behov. Iøvrigt opfattede S. statsvidenskaberne som sin tids vigtigste bidrag til den menneskelige erkendelse, han lagde især vægt på det praktiske, havde planer om en reform af universitetet (»en art moralsk-samfundsvidenskabelig enhedsuddannelse for gejstlige og jurister«), således at man fik videnskabeligt skolede embedsmænd. Interessant er redegørelsen for Sneedorffs ihærdige, men vanskelige forsøg på at forlige sin »hierarkiske samfundsopfattelse« (bl. a. adelens eneret til de højere embeder) med, at han jo var »intellektuel og emotionelt stærkt optaget af de forandringer i den sociale menneskevurdering, som den nye opfattelse af videnskabernes betydning efter hans mening måtte medføre« (s. 177). – S. døde 40 år gl. i 1764. Havde han som en mand i treserne kunnet opleve den store reformtid, ville hans syn på den lærde stand som placeret »neden for samfundets top og udelukket fra dets ledende poster« trods alt have fået nye perspektiver.

Et specielt økonomisk problem fra enevældetidens slutning er skarpsindigt vurderet i *Niels Petersens* »Statslån i dølgsmål« (s. 215–236). Danmark optog mellem 1825 og 1849 ikke noget udenlandsk statslån, idet en kontrakt i febr. 1835 med bankierhuset N. M. Rothschild i London om et betydeligt lån aldrig blev effektueret og kontrakten i 1838 annulleret. De strengt hemmelige forhandlinger har i mere end 100 år været ukendt for historikerne. Først 1943 og 1963 er der til Rigsarkivet afleveret materiale, hvoraf det bl. a. fremgår, at låneaftalen af 1835 var led i en langsigtet stabiliseringsplan, der tog sigte på i ca. 20 år at skaffe dækning for et årligt kasseunderskud på ca. 1 mill. rigsbankdaler (finansminister A. W. Moltkes forestilling af 31. decbr. 1833). Statsgældsdirektionen havde tillid til huset Rothschild som »låneentreprenør«, mens man havde haft skuffelser med et lån af 1825 hos det konkurrerende hus Wilson. Grosserer, hofråd Josef Hambro blev den, der ledede forhandlingerne med brødrene Rothschild i London og Paris; hans rapporter til København afslører, at J. H. til dels optrådte som stråmand for regeringen. Lånebetingelserne var tilfredsstillende, navnlig da et forskud ville sikre mod likviditetskrise. Men forudset blev der i de første stænderfor-

samlinger (Roskilde og Itzehoe fra 1. okt. 1835) rettet kritik mod regeringens finanspolitik og rejst krav om en redegørelse for dens dispositioner m. h. t. statsgælden siden 1814. Lånekontrakten blev under disse forhold et pinligt problem; sagen kom ind i en ny fase, som ikke klart kan belyses. En ny lånekontrakt blev ratificeret 27. juli 1837 og forhandlinger indledt om en konvertering af det Wilson'ske lån fra 1825. Statsgældsdirektør Nic. Holten synes at have været en meget selvstændig embedsmand og utvivlsomt den, der målbevidst satte igennem, at det nye udenlandske statslån blev annulleret – en politisk nødvendighed, skønt den finansielle udvikling ingenlunde havde gjort lånet overflødigt.

I »Danske neutralitetsplaner 1853 – form og omfang« (s. 247–273) påpeger *Jørgen Schoubye* indledningsvis, at dansk udenrigspolitik i 1700-tallet er relativt uudforsket, ligesom der også m. h. t. det følgende århundrede er betydelige lakuner i vor viden. Langtfra afklaret er således optakten til de nordiske neutralitetsforhandlinger kort før krigen mellem Rusland og Tyrkiet 1853. Den danske og den svensk-norske regering var stort set enige om at føre »en streng neutralitetspolitik«. Men under danske statsrådsforhandlinger i juni 1853 regnede udenrigsminister C. A. Bluhme og krigsminister C. F. Hansen med den mulighed, at Sjælland i tilfælde af en stormagtskonflikt kunne blive besat, snarest vel af England, og især Preussens stilling (evt. besættelse af Jylland) måtte i så fald indgå i betragtningen. Regeringen ville derfor i Berlin og Wien søge støtte til en foreløbig dansk proklamerings af en streng neutralitetspolitik. Magtbalancen i Østersøen og de tyske magters stilling under en europæisk krig kunne blive afgørende for den danske regerings valg mellem neutralitets- og alliancepolitik (men hvilken?). Statsrådet erkendte Danmarks militære svaghed. Ved krigens udbrud i juli søgte regeringen gennem sin Stockholm-gesandt nærmere information om den svensk-norske neutralitetspolitik og følte sig samtidig for m. h. t. mulighederne for at skabe et fælles nordisk-preussisk-østrigsk neutralitetssystem. Den svensk-norske regering ønskede derimod en koordineret nordisk optræden og hemmeligholdelse af neutralitetsplanerne. Først efter at de danske sonderinger i Berlin og Wien havde vist sig resultatløse, kunne forhandlinger om de nordiske staters neutralitetsprincipper genoptages. Den svensk-norske regering ønskede at få disse anerkendt ved specielle konventioner med de krigsførende magter, men det danske statsråd forkastede dette forslag. Væsentligt ud fra engelsk diplomatisk kildemateriale mener *Schoubye* at kunne sandsynliggøre, at *Pluhme* ønskede at føre en uvæbnet neutralitetspolitik, der i hævdelser af Danmarks neutrale status åbent proklamerede egen magtesløshed, en realistisk politik med linjer, der peger frem mod vort århundrede.

Folkevalgte parlamenter verden over har med »en vis forlegenhed« måttet lovgive om medlemmernes eget vederlag. *Kristian Hvidt* belyser

problemet for Danmarks vedkommende, men indleder afhandlingen »Vederlag til politikerne før og nu« (s. 89–107) med en kort og klar oversigt over de principper, der gennem tiderne er lagt til grund for fastsættelsen af betaling for politisk arbejde i folkestyrede stater. For en historisk betragtning er det et væsentligt spørgsmål, om vederlagene blev fastsat så lavt, at de dannede en social barriere i det politiske liv; godsejere og embedsmænd var jo i forrige århundrede forholdsvis stærkt repræsenteret i rigsdagen og langt flere gårdmænd end husmænd og arbejdere blev indvalgt. Indenrigsministeriet kunne i 1881 oplyse, at danske rigsdagsmænd fik meget små diæter, også sammenlignet med kolleger i Norge og Sverige (i den tyske rigsdag og det engelske palament ydedes intet vederlag!). En beskeden forhøjelse gennemførtes først i 1903, en større i 1918 »på grund af dyrtiden«, og endelig vedtoges i 1920 – efter at de politiske storme havde lagt sig – et helt nyt aflønningssystem, der senere i hovedtrækkene er fastholdt: vederlaget fastlagdes på et bestemt ministerielt tjenestemandsniveau, men blev noget højere for rigsdagsmedlemmer boende mindst 20 km fra København. Debatten om vederlaget har været livlig i de senere år, i sammenhæng med spørgsmålet om en tillidskrise mellem folketinget og vælgerne; efter kommunalreformen i 1970 meldte sig et nyt problem: Burde ikke blot borgmestre og amtsborgmestre, men også menige medlemmer af kommunalbestyrelser og amtsråd have tjenestemandslignende vederlag? – Sikkert med rette fremhæver Hvidt, at det ikke skyldes vederlaget, men særlige erhvervsforhold, når detailhandlere og funktionærer i privat erhverv er underrepræsenteret i folketinget; han nævner tillige husmænd, men kunne utvivlsomt i dag medregne det flertal af gårdmænd, der ikke har fast medhjælp.

Ole Lange har i afhandlingen »Mysterious mr. Dunn« (s. 181–201), som undertitlen oplyser, fremlagt »En kildekritisk undersøgelse af C. F. Tietgen som international foretager 1869«. Udgangspunktet er et brev april 1882 fra en mr. J. G. Dunn til Hongkong-administratoren W. H. Marsh indeholdende et resumé af C. F. Tietgens ansøgning 1869 til den russiske regering om koncessionen på anlæg af en telegraflinie mellem Kina, Japan og Europa via den næsten fuldførte transsibiriske telegraflinie og søkabler fra den russiske stillehavskyst. Tietgen fik koncessionen og opbyggede på denne basis Store Nordiske Telegraf-Selskabs virksomhed i Det fjerne Østen. – Her skal ikke forsøges et rids af de problemer, som indholdet af denne den eneste kendte kilde til Tietgens ansøgning giver et indblik i. Lange fastslår, at næsten alle konkrete oplysninger i resumeet kan kontrolleres og er korrekte. Men hvem *var* denne mystiske John George Dunn, og hvorfra havde han sin forbavsende sikre viden? Begge dele er ufuldstændigt oplyst. Kun med mellemrum kan han spores i perioden 1863–89, snart i Fjernøsten, snart i London eller St. Petersborg. Det var Dunn, der bragte nyheden om Store Nordiskes overens-

komst med Li Hung-chang i juni 1881 til den britiske minister i Peking og dermed startede selskabets årelange strid med Eastern Extension. Sandsynligvis har J. G. Dunn meddelt de britiske myndigheder oplysningerne om Tietgens ansøgning i 1869 for at diskvalificere det danske selskab; hans karakteristik af danske i Store Nordiskes tjeneste var intet mindre end skrap. 1881 stod den britiske konkurrent overfor et nyt fjernøstligt initiativ fra Tietgens side. Men uanset motiverne var mr. Dunn øjensynligt en pålidelig informationskilde, "a man of undoubted intelligence" og særdeles virkelysten, som den britiske minister i Peking i januar 1882 fremhævede i en indberetning til Foreign Office. »Trods mystikken må man forlade sig på ham« er Ole Langes afsluttende vurdering.

Birgit Nüchel Thomsen behandler »Andelsbevægelsen og kapitalisterne. Planen om et baconkartel 1890–91« (s. 301–330). Hun indleder med at konstatere, at litteraturen om andelsbevægelsen »har overvejende været en ideologisk engageret litteratur«, forankret i den folkelige og sociale rejsning, men ret uinteresseret i modgående strømninger og faktorer i samtiden. Noget er der om det, og det begivenhedsforløb, som afhandlingen så detaljeret skildrer, har i høj grad interesseret anmelderen, der for mange år siden i en radioudsendelse søgte at give et indtryk af delte meninger også blandt andelsfolk, da der i 1890–91 skulle tages stilling til de Tietgen-Heymanske planer om et landsomfattende aktieselskab, »et storstilet forsøg på at sammensmelte de stridende andels- og privatinteresser.« Grosserer Ph. W. Heyman var storaktionær i Tuborg og i mange år direktør; han ejede en del slagterier og havde aktier i andre. Gennem hans og Tietgens arkiver er det muligt at følge de forskellige faser i forsøget på at realisere de to mænds planer. Heyman havde ideen til en landsorganisation endnu før der fandtes andelsslagterier; hans forslag er forøvrigt publiceret. På »Børsmødet« i juli 1890, hvor både landboforeninger og andelsslagterier var repræsenteret, forfægtede forstander Peter Bojsen, Gedved, andelsprincippet (»vi stemmer efter personer og ikke efter kapital«) og kunne ikke anerkende Heymans »effektfuldt« fremførte synspunkt: at privatslagterierne gav producenterne højere priser end andelsslagterierne. Tietgen fremkom ved mødets slutning med et mindre vidtgående forslag, et udvalg blev nedsat, og Heyman udformede et revideret sammenslutningsforslag, der i august blev drøftet i et underudvalg. Bojsen og andelsfolkene stod dog fast på deres selvstyrekrav, og forhandlingerne gik i stå for først at blive genoptaget under en kritisk økonomisk situation. 11. maj 1918 lykkedes det Tietgen at gennemføre en overenskomst om »De danske Svineslagterier«, med vidtgående indrømmelser til andelsslagterierne. Der rejste sig dog en kraftig modstand, og Tietgen skitserede ved det 2. Børsmøde 25. juni et nyt forhandlingsgrundlag. Landboforeningernes og de frie producenters repræsentanter

havde formentlig gerne set det endelige forslag realiseret, men andelslagterierne afviste det, og da landboforeningerne var »opblandede med andelsfolk«, brast også Tietgens sidste samlingsforsøg (november 1891). – I »Konklusion« hælder Nüchel Thomsen til den anskuelse, at sammen slutningsplanens forlis – »i hvert fald på kort sigt og set fra en økonomisk synsvinkel« – betød et tab for danske svineproducenter og dansk landbrug.

Niels Thomsens »Venstremænd i vildrede« med undertitlen »Vælgerreaktioner ved folkeafstemningen 1916« (s. 349–383) er et særdeles grundigt forsøg på en udredning af årsagerne til, at venstrevælgerne delte sig så stærkt og geografisk set uensartet ved den første folkeafstemning i Danmark (om salget af de dansk-vestindiske øer). I en rigsdagskommission stod venstremændene sammen med radikale og socialdemokrater som salgstilhængere, mens 7 af 8 konservative gik imod, men ved afstemningen var deltagelsen ret ringe, og halvdelen af de jyske sogne gav et nejflertal. Den politiske situation er skildret i hovedtræk, men navnlig klarlægges de forskellige tendenser indenfor venstrepressen: 7 venstreblade var afgjort *imod* øsalget, mens 8 blade med et næsten dobbelt så stort oplag var klart *for*, 11 andre med et noget større oplag anbefalede ligeledes, men debatten i disse blade var mindre ensidig; 6 venstreblade sagde forbeholdent ja, 13 stillede sig neutralt, men 6–7 af dem »kombinerede den officielle neutralitet med nejfarvet reportage og aggressiv polemik mod regeringens fremfærd i denne sag«. Der anføres statistiske beregninger over afstemningen i København, på øerne og i Jylland sammenholdt med 1918-folketingsvalget, sandsynlige andele nejstemmer fra venstrevælgere i folketingskredse og bladkredse, Indre Missions indflydelse målt efter stemmeandele ved landstingsvalg 1918 eller kommunalvalg 1917 (subsidiært 1909, 1913 eller 1921!), ja, selv den udbredte »agrariske harme«, specielt over maksimalprisordningen for rug, indføres i den yderst komplicerede og ret usikre analyse.

Poul Jensens muntre titel, »Parlamentarismen er en letbenet dame« (et tillempet citat), har den nøgterne undertitel: »Skitse til fortolkning af finanslovsafstemningen i folketinget 21. marts 1929« (s. 129–155). Det drejer sig om den betydningsfulde politiske episode, der indtraf, da de konservative og ligeledes de radikale nævnte dato afholdt sig fra at stemme for finansloven, som derefter nedstemtes af 52 socialdemokrater mod Venstres 45 stemmer. Statsminister Th. Madsen-Mygdal fik folketinget opløst, og ved aprilvalget skabtes det flertal, der blev grundlag for 11 års socialdemokratisk-radikalt styre. Den populære opfattelse af det, der skete hin martsdag, har været den Jul. Schovelin'ske: at »piccoloen [Christmas Møller] tabte suppeterrinen«, men en nyere, indgående fortolkning (Erik Rasmussen) regner snarest med, at den konservative folketingsgruppe – »enten i ufornuftig trods eller ud fra en langsigtet be-

regning« – bevidst valgte den vej, der sandsynligvis ville fjerne grunden under Madsen-Mygdal. Uenighed om forsvarsordningen blev anledning til den skelsættende afstemning og nyvalget. Nu fremhæver imidlertid Poul Jensen en anden mulighed: at den konservative folketingsgruppe ved at undlade at stemme for finansloven *ikke* tilsigtede et brud med regeringen, men fuldførte en finanspolitik (efter forbillede fra en finanslovsafstemning i marts 1925, som Christmas Møller under valgkampen i 1929 kunne henvise til), der – hvis den var lykkedes – ville have skaffet de konservative indflydelse på finanslovs-krisens afvikling og dermed muligvis på forsvarssagens skæbne. Eftertiden har anset Madsen-Mygdals beslutning den 22. marts om folketingsopløsning og nyvalg for en selvfølgelig og nødvendig konsekvens af finanslovens forkastelse, men Poul Jensen argumenterer i hovedsagen for den opfattelse, at den konservative folketingsgruppe optrådte »som aktør med en fælles politik«, selv om gruppens enkelte medlemmer iøvrigt kunne have forskellig opfattelse af fællesbeslutningens indhold og hensigt.

Litteraturhistorikeren Vilhelm Andersen holdt af at karakterisere digtere ved deres »livord« (Grundtvig »ånd«, Ingemann »sjæl«, etc.). Forfatterne til de 17 interessante afhandlinger anvender så ofte ordet »engageret«, at det må blive stående som et anerkendende fællesadjektiv til karakteristik af festskriftets kuld af historikere. De er virkelig gået stærkt op i arbejdet.

I oversigten over Povl Bagges forfatterskab kan man finde frem til »Studier over D. G. Monrads Statstanker« (disputats, 1936), J. N. Madvig-afhandlingen (1955) og de meget store udgiver-arbejder, men man konstaterer lidt overrasket, at halvdelen af de mange numre er artikler i Dansk Piografisk Leksikon, deraf langt de fleste om personer fra 1400- og 1500-tallet. Til Bagges mest værdifulde produktion hører de talrige anmeldelser i Historisk Tidsskrift gennem 40 år (heriblandt ikke få veloplagede oppositioner) samt en række nekrologer. Nu og da møder man Povl Bagge i dagspressedebat (nr. 62, 89 og 95), også dér som saglighedens ansvarsbevidste defensor. Centralt i hans forfatterskab står behandlingen af historien som videnskab og dens forhold til andre videnskaber.

Fridlev Skrubbeltrang

Hans Kuhn: Das alte Island. Düsseldorf-Köln, Eugen Diederichs Verlag, 1971. 287 s. 1 kort. DM 32.

Den højt fortjente professor i nordisk filologi ved Kiels universitet, Hans Kuhn, har udarbejdet en håndbog over islandske antikviteter til brug for dem der uden forkundskaber læser de islandske sagaer i samlingen Thule